

Hz. Osman Mushaflarında “Zâ” Ve “Dâd” Harfleri (Molla Halil Siirdi’nin Yaklaşımı Çerçevesinde)*

 Lokman ŞAN**

Atıf/©: Şan, Lokman, Hz. Osman Mushaflarında “Zâ” Ve “Dâd” Harfleri (Molla Halil Siirdi’nin Yaklaşımı Çerçevesinde), Artuklu Akademi, 2020/7 (1), 125-146.

Öz: Arap dilinde bazı kelimelerin hangi harf ile yazıldığı tartışma konusudur. Tartışma konusu olan bu harflerden iki tanesi de “dâd” “ض” ve “za” “ظ” harfleridir. Bu iki harf Kur’ân yazılırken de ihtilaf konusu olmuştur. Molla Halil Siirdi, birçok alanda olduğu gibi kırâat alanında da çalışmalarda bulunmuş ve bu alanda “Şerhu diyâi basîrati kalbi’l-arûf fi’t-tecvîdi ve’r-resmi ve ferşi’l-hurûf” adlı hacimli bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde Tecvîd, resm-i Mushaf ve kırâat farklılıklarına geniş yer vermiştir. Molla Halil eserinde, hakkında ihtilaf olan bu iki harf ile ilgili bilgi vermiş ve Kur’ân’da “dâd” ve “za” ile yazılan kelimelerin incelendiği bir bölüm oluşturmuştur. Resm-i mushaf ilmi ile ilgili olan o bölüm bizim bu çalışmamıza kaynaklık etmektedir. Bu çalışmamızda Kur’ân’da geçen “za” harfiyle okunan kelimeleri incelemeye çalışacağız. Bu incelememizi Molla Halil’in görüşleri ve konuyu ele alış çerçevesinde yapmaya gayret göstereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Molla Halil, Zâ Harfi, Dâd Harfi, Mushaf.

“Zâ” And “Dâd” Letters In The *Muşhâf* Of ‘Uthmân (Within The Scope Of Molla Khalîl Al-Siirdî’s Approach)

Citation/©: Şan, Lokman, “Zâ” And “Dâd” Letters In The *Muşhâf* Of ‘Uthmân (Within The Scope Of Molla Khalîl Al-Siirdî’s Approach), Artuklu Akademi, 2020/7 (1),125-146.

Abstract: It is a matter of discussion in the Arabic language how Arabic letters in some words should be written. Two of these letters, which are the subject of discussion, are the letters “*da d*” and “*za*”. These two letters were also the subject of controversy while the Qur’a n was written. Molla Khalîl al-Siirdî, as in many different fields, wrote books also in the field of Qiraah, such as the voluminous work named “Sharh Diyâ’ Basîrah Qalb al-‘Arûf fi’ al-Tajweed wa al-Rasm wa Farsh al-Hurûf”. In this work, he gave wide coverage to the differences of Tajweed, the writing of Qur’a n, and the Qiraah. In this work, Molla Khalîl gave information about these two letters that are controversial and created a section that examined the words written with the letters “*da d*” and “*za*” in the Qur’a n.

* Bu makale “Molla Halil Siirdi’nin Kırâatlere Yaklaşımı” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
** Öğretim Görevlisi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur’ân-ı Kerim Okuma ve Kırâat Anabilim Dalı, sanlokman@hotmail.com.

The section on the art of writing the Qur'a'n is the focus of this study. In this study, we will examine the words read with the letter "za" in the Qur'a'n. We will confine this examination with Molla Khalil's views and how he approached the use of these letters.

Keywords: Qiraah, Molla Khalil, Letter Z, Letter D, Mushaf

Giriş

Kur'an, Hz. Ebû Bekir tarafından cem' edilmiş ve Mushaf haline getirilmiştir. Daha sonra Hz. Osman bu Mushaftan da yararlanarak Kur'an'ı çoğaltmıştır. Hz. Osman'ın Kur'an'ı çoğaltmasının temel nedeni sahabe arasında ihtilaflara neden olan okuma farklılıklarıdır. Söz konusu okuma farklılıklarından neşet eden ihtilafları bertaraf etmek ve insanların bu konudaki ihtiyaçlarını gidermek için Hz. Osman, Kur'an'ı çoğaltma kararı almış ve çoğalttığı Mushafları bir öğreticiyle birlikte çeşitli şehirlere göndermiştir. Hz. Osman tarafından çoğaltılan Mushafların beş veya yedi olduğu hakkında rivayetler vardır. İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929) çoğaltılan Mushafların yedi tane olduğunu ve bunlardan birinin Medine'de bırakılıp diğerlerinin ise Mekke, Şâm, Yemen, Kûfe, Basra ve Bahreyn'e gönderildiklerini nakleder.¹ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ise çoğaltılan Mushafların sayısının yedi olduğunu belirten rivayetin râvilerinin daha çok olduğunu bildirir.² Hz. Osman Mushafları zamanla kaybolmuştur. Günümüzde özellikle müzelerde bulunan birçok Mushafın Hz. Osman zamanında yazılan Mushaflardan olduğu iddia edilmişse de yapılan araştırmalar Hz. Osman tarafından çoğaltılan Mushafların hiçbirisinin günümüze kadar ulaşmadığını göstermektedir.³

Hz. Osman tarafından çoğaltılan bu Mushafların ortadan kaybolmasından sonra, Mushafların içindeki ayetlerin ve kelimelerin yazılış şekilleri hakkında ihtilaflar vuku bulmuştur. Bu ihtilaflara bağlı olarak kimi âlimler, Mushafların yazılış şekilleriyle ilgili eserler kaleme almışlardır. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fisrist* adlı eserinde konuyla ilgili yazılan ve çoğunluğu günümüze ulaşmayan bazı eserlerden bahsetmektedir. Kırâat imamlarından İbn Âmir (ö. 118/736), Kisâi (ö. 189/805) ve Halef (ö. 229/844),

¹ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâlif*, Thk. Muhammed b. Abdüh, (Kahire: el-Faruku'l-Hadisiye, 2002), 133.

² Ebû Muhammed Mekkî b. Ebi Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an maânî'l-kirâat*, Thk. Abdulfettah İsmail Şelebî, (Kahire: Dâru Nahza, ts.) 60-65; Ebû Amr Osman b. Said b. Osman ed-Dâni, *el-Muknî' fî resmî mesâlihî ehli'l-emsâr*, Muhammed Sâdık Kamhavî, (Kahire: Meketebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, ts.) 19.

³ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 247.

ünlü dilbilimci Ferrâ' (ö. 207/822) ile Medâinî (ö. 228/843), İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929) ve Muhammed b. Abdurrahmân el-İsfahânî (ö.?), İbnü'n-Nedîm'in konuyla ilgili eser yazdığını bildirdiği kişiler arasında yer almaktadır.⁴ Bunlardan sadece İbn Ebî Dâvûd'un eseri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu eserler dışında daha sonraki dönemlerde Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Ebû Dâvûd Sülaymân b. Necâh (ö. 496/1103) gibi birçok âlim, Mushafların yazılış şekli ve içeriğiyle ilgili eser kaleme almıştır. Bu ve benzeri çalışmalar için genellikle resm-i mushaf tabiri kullanılmıştır. Molla Halil de İbnü'l-Cezerî ve diğer bazı kırâat âlimleri gibi resm-i mushaf konusuna değinmiş, kırâate dair yazmış olduğu ve hala mahtût olan eserinin bir bölümünü bu konuya ayırarak konuyla ilgili geniş bilgilere yer vermiştir. Biz bu çalışmamızda o bölümün Kur'ân'da “dâd” “ض” ve “zâ” “ظ” harfleriyle yazılan kelimeler ile ilgili olan kısmı üzerinde duracağız. Çalışmamızın konusu ise bu kelimelerin hangileri olduğu ve nerelerde geçtiği olacaktır.

I. Molla Halil Siirdî

Asıl adı Halil b. Molla Hüseyin b. Molla Halid es-Siirdî olan Molla Halil, Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Süttaş (Kulpik) köyünde dünyaya gelmiştir.⁵ Doğum ve vefat tarihiyle ilgili olarak çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar doğum ve vefat tarihi olarak 1167-1259 (1753-4/1843) tarihini vermektedir.⁶ Yapılan araştırmalar neticesinde bu tarihin, aynı dönemlerde yaşamış araştırmacıların birbirinden alıntı yapmaları sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Aynı şekilde bu tarihin çoğunlukla İsmail el-Babanî'nin *Hediyetü'l-ârifin*" adlı eserinden alınmış olması yüksek ihtimal dâhilindedir. Bazıları ise doğum tarihini 1746 olarak vermektedir.⁷ Son zamanlarda yapılan birebir görüşmeler, eser araştırmaları

⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Thk. İbrahim Ramazan, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 55.

⁵ Haşim Özdaş, “Kürtlerde Araça Tefsir Çalışmaları”, 3. *Genç Akademisyenler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mehmet Akbaş, Ziya Polat, Muhammed Cevat Acar, Bilal, Toprak, (Mardin: Kadim Akademi Yayınları, 2017), 119.

⁶ İsmail b. Muhammed Emin b. Mir Selim el-Babanî, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-müsannifin*, (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1, 357; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 6, 117; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm kamüsü terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, 15. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 2, 317; Ahmet Tekin, *İbnu'l-Hâcib İle Molla Halil es-Si'irdî'nin El-Kâfiye Adlı Eserlerinin Mukayesesi*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı. III, s. 889, 2018; Molla Halil es-Si'irdî ve el-Manzûmetu'z-Zumurrudîye Adlı Eseri, Uluslararası Taras Shevchenko Kongresi, 1-3, Ankara, 2019.

⁷ Ömer Atalay, *Siirt Târîhi*, (İstanbul: Çeltut Matbaası, 1946), 112.

ve mezar taşı incelemelerinde ise Molla Halil es-Siirdî'nin doğum tarihinin 1164/1750 olduğu ağırlık kazanmış gibi görünmektedir.⁸

Molla Halil'in doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihinde de farklı görüşler bulunmaktadır. Yukarıda verdiğimiz doğum tarihi ile ilgili görüşlerin hemen hepsinde vefat tarihi hicri 1259 olarak verilmektedir. Fakat Bursalı Mehmed Tahir Efendi *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Molla Halil hakkında bilgi vermekte ve vefat tarihini hicri 1257 olarak bildirmektedir.⁹ Ömer Nasuhi Bilmen de *Büyük Tefsir Tarihi* adlı eserinde bu bilgiye itimat etmektedir.¹⁰ Molla Halil'in vefat tarihini hicri 1255 olarak verenler de olmakla beraber,¹¹ kanaatimizce vefat tarihinin 1259/1843 olduğu bilgisi en isabetli olanıdır.¹²

Daha küçük yaşta Molla Halil'in babası tarafından götürüldüğü büyük âlim Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin (ö. 1194/1780) duasına mazhar olduğu ve Kur'ân öğrenmesi için babasının onu Molla Hüseyin Karasavî'ye gönderdiği nakledilir. Bundan sonra Molla Halil, ilim tahsiline başlamış ve gerek çevre medreselerinde gerekse şu anki Irak sınırları içinde bulunan İmâdiye medreselerinde (Kubhân Medresesi) uzun zaman okumaya devam etmiştir. O, İmâdiye müftüsü Molla Mahmud el-Behdîni (ö. 1202/1787) ve Molla Yahya el-Müzûri başta olmak üzere birçok âlimden ders almıştır.¹³ Medrese tahsilinin yanı sıra çeşitli medreselerde uzun yıllar müderrislik yapan Molla Halil, tefsir, sarf, nahiv ve kelam gibi birçok alanda eser kaleme almıştır. O, kırâat alanında da eser yazmış ve kırâat ilminin önde gelen simalarından Şâtîbî (ö. 590/1194) ve İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) metodunu takip etmiştir. Yalnız Molla Halil, onlardan farklı olarak tecvîd, kırâat ve resm-i mushaf ilimlerini *Şerhu diyâi basîrati kalbi'l-arûf fi't-tecvidi ve'r-resmi ve fers'i'l-hurûf* adlı hacimli eserinde bir arada ele almıştır. Molla Halil bu eserinde,

⁸ Şeyh Fudayl Sevgili, *Tercemetü hâli ceddina'l-a'lâ Molla Halil es-Siirdî*, 1400/1980, 49a; Faruk Kazan, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013), 20.

⁹ Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1, 409.

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Semerkand, 2014), 2, 741.

¹¹ Atalay, *Siirt Tarihi*, 112.

¹² Şeyf Fudayl, *Terceme*, 49a; Bâbâni, *Hediyyetü'l-ârifin* 1: 357; Zirikli, *el-A'lâm*, 2, 347; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1, 683; Ömer Pakış, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996), 9; Ali Nebi Salih ed-Doskî, *el-Molla Halil es-Siirdî ve menhecühü fi'l-isbâti'l-akâidi'l-İslamiyye min hilâli menzûmetihî nehcü'l-enâm*, (Erbil: Daru Spirez, 2007), 23; Ömer Pakış, "Molla Halil Siirdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 50, 250.; Kazan, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, 9; Özdaş, "Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları", 119.

¹³ Pakış, "Molla Halil Siirdî", 9; Mustafa Öncü, *Molla Halil Es-Siirdî'nin Basireti-L-Kulûb Fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013), 23; Özdaş, "Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları", 119.

bahsettiğimiz üç ilmi, kurâat geleneğine uyarak hem manzum hem de nesir şeklinde ele almıştır. Kendisinin yazmış olduğu manzum esere yine bizzat kendisi şerh yazan Molla Halil, bu şekilde eserini alanda yazılan diğer eserlerden farklı kılmıştır. Bizim bu çalışmamız onun bu eseri ışığında olacaktır.

II. Resm-i Mushaf

Resm, sözlükte “iz”, “eser” anlamına gelir. Aynı şekilde resm, konuşulan sözlerin görüntü kazanması için, lafızların hece harfleri ile şekillenmesi demektir.¹⁴ Mushaf ise sözlükte “bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar” anlamındadır. Mushaf kelimesi “Mıshaf” şeklinde de okunur.¹⁵ Mushaf kelimesi Kur’ân’da geçmemektedir. Ancak Kur’ân’da, Hz. İbrahim ve Hz. Musa’ya gönderilen vahiy için, bu kelimeyle aynı kökten gelen “suhuf” kelimesi kullanılmıştır.¹⁶

Terim olarak “Resm-i Mushaf”, Hz. Osman’ın tasvip edip onayladığı, Kur’ân’ın harf ve kelimelerinin yazılış biçimidir.¹⁷ Buna göre sözlü Kur’ân ayetlerinin Hz. Osman tarafından Mushaflara resmedilmesi (yazdırılması), resm-i mushaf olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda bu yazılış biçimi, “Mesâhif-i Osmaniyye”, “Hatt-ı Osmani” ve “Mesâhifü’l-emsâr” gibi terimlerle de ifade edilir. Bizim bu çalışmamızın amacı Hz. Osman’ın yazdırmış olduğu ve Resm-i Mushaf olarak nitelenen bu yazılış şeklinde hangi kelimenin “Zâ” harfiyle hangisinin “Đâd” harfiyle yazılmış olduğunu tespit etmeye çalışmaktır.

III. Okuyuş ve Yazılış Açısından “Zâ” “ظ” ve “Đâd” “ض” Harfleri

Đâd “ض” harfinin mahreci dil kenarının sağ veya sol, ya da her ikisinin başından başlayıp lam harfi mahrecine kadar olan bölüm ile onun karşısı olan üst azı dişlerinin iç kısımlarıdır. Bu mahreçten sadece dâd harfi çıkar.¹⁸ Dâd “ض” harfi cehr, rihvet, isti’lâ, itbâk, ismât ve istitâle sıfatlarına sahip olup

¹⁴ Seyyid Rızık et-Tavil, *Medhal fi ‘ulûmi’l-kurâat*, (Mekke: Mektebetü’l-Feysaliyye, 1405/1985), 247.; Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzi, “rsm”, *Muhtârü’s-sihâh*, Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, (Dimeşk: Daru’l-Fayha, 1420/1999), 122.

¹⁵ Maşalı, “Mushaf”, 31, 242.

¹⁶ el-A’lâ 87/19.

¹⁷ Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhîlül-‘irfân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Kahire: Matbaatü İshâ el-Bâbi el-Halebi, ts.), 1, 369.

¹⁸ Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman ed-Dâni, *el-Ferku beyne’d-dâdi ve’z-zâ’ fi kitâbillahi ve fi’l-meşhûri mine’l-keîâm*. (Dimeşk: Dâru’l-Beşâr, 2006), 32.

sıfatlarının çok olmasından dolayı bazı istisnalar dışında kendilerinden başka harflerde idğâm olmayan “ضوي مشفر” harfleri arasında yer almaktadır.¹⁹ Kendisine özgü gerek mahreç ve gerekse istitâle sıfatı nedeniyle dâd “ض” harfi, “ش” harfi dışında kendinden başka hiçbir harfte idğâm olmaz.²⁰ “ش” harfinde idğâm olması ise kendisinde bulunan istitâle sıfatı ile “ش” harfinde bulunan tefeşî sıfatının birbirine yakın olmasından dolayıdır.²¹ Bu şekilde bir idğâm, Kur’ân’da sadece “لِبَغْضِ شَأْنِهِمْ” (Nur 24/62) âyetinde söz konusu olup bir tek Sûsi (ö. 261/874) tarafından yapılmıştır.²² Dâd “ض” harfinin şîn “ش” harfinde idğâm olması nahivciler tarafından pek de hoş karşılanmamıştır.²³

Zâ “ظ” harfinin mahreciyse dil ucu ile ön üst dişlerin ucudur. Bu mahreçten aynı şekilde “ذ” ve “ث” harfleri de çıkar. Zâ “ظ” harfi kalın okunur ve telaffuz edilirken dil ucu az dışardadır. Halil b. Ahmed (ö. 175/791) “zâ” harfinin Araplara özgü olduğunu bildirir.²⁴ Araplara özgü ve farklı bir yapıya sahip olmasından dolayı zâ “ظ” harfinin diğer hece harflerine nazaran kelime sayısı daha azdır. Bu kelimelerin sayısının takriben 100 civarında olduğu ifade edilir.²⁵ Zâ “ظ” harfi cehr, rihvet, isti’lâ, itbâk ve ismât sıfatlarına sahiptir. Dâd “ض” ve zâ “ظ” harfleri arasında sadece mahreç ve istitâle sıfatı farkı vardır.²⁶ İkisinin diğer bütün sıfatları aynıdır. Bundan dolayı bu iki harfin okuyuşta birbirine karışma olasılığı yüksektir. Okuyuşta olduğu gibi bu iki harf ilk başlarda yazılışta da birbirine benzemektedir. Şöyle ki; Arap yazısının ilk dönemlerinde harflerde nokta ve hareke bulunmuyordu. Bu da birçok harfin yazılışta birbirine benzemesine neden oluyordu. Bu benzerlikler genelde bütün Arapça yazıtlarında özeldir ise Hz. Osman Mushaflarında özellikle yeni Müslüman olan ve Arapçayı iyi derecede bilmeyenler arasında karışıklığa sebep oluyordu. Hz. Osman’dan sonraki dönemlerde bile

¹⁹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yûnus İbnü’l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi ilmi’t-tasrif*, (Mekke: Mektebetü’l-Mekkiye, 1995), 125.

²⁰ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr fi’l-kırâati’l-aşr*, Thk. Ali Muhammed Dabba’, (Beyrut: Matbaatü’l-Ticâriyeti’l-Kübra, ts.) 1, 293.

²¹ Dâni, *el-Ferku beyne’l-dâdi ve’z-zâ’*, s. 32.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü’s-seb’a fi’l-kırâat*, Thk. Şevki Dayf, (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1400 h.), 122.

²³ Ebû Bişr (Ebû Osman, Ebü’l-Hasen, Ebü’l-Hüseyn) Sibeveyhi Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1988), 4, 470; Rüküddîn Hasen b. Muhammed b. Şereşâh, *Şerhu şâfiyeti İbni’l-Hacib*, Thk. Abdülmaksûd b. Muhammed b. Abdülmaksûd, (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Diniyye, 2004), 2, 243; Ebû Saïd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sirâfi, *Şerhu kitâbi Sibeveyhi*, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2008), 5, 480.

²⁴ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, Thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmîrâi, (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 8, 174.

²⁵ Dâni, *el-Ferku beyne’l-dâdi ve’z-zâ’*, 35.

²⁶ Dâni, *el-Ferku beyne’l-dâdi ve’z-zâ’*, 32.

Kur’ân’ın noktalanmasının ve harekelenmesinin en büyük nedeninin bu karışıklık olduğunu söylemek mümkündür.²⁷

Şimdi konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için noktasız bir elif-bâ düşünelim. Bu durumda “ب”, “ت”, “ث” ve “ن” harfleri noktasız olarak “ب” şeklinde yazılmış olur. Aynı şekilde “ج”, “ح” ve “خ” harfleri “ح”, “د” ve “ذ” harfleri “د”, “ز” ve “ز” harfleri “ز”, “س” ve “ش” harfleri “س”, “ع” ve “غ” harfleri “ع”, “ف” ve “ق” harfleri “ف”, “ك” ve “ل” harfleri “ل”²⁸ şeklinde yazılmış olur. Rivayetlere göre ilk başlarda “ص”, “ض”, “ط” ve “ظ” harflerinin hepsi yazılış açısından birbirine benzemekte ve noktasız, dik çizgisiz olarak “ص” şeklinde yazılmaktaydı.²⁹ Bu da bu harflerin birbirine karışmasına neden olmaktadır. Harflerin bu şekilde birbiriyle karışabilecek şekilde yazılması onların birbirinden ayırt edilebilecek bazı yollara başvurulmasına neden olmuştur.

Harflerin yazılış açısından birbirinden ayırt edilmesinin ilk defa Nasr b. Âsım (ö. 89/708 [?]) tarafından sağlandığı bildirilir. Buna göre Nasr b. Âsım, harflere noktama işaretleri ve bazı özel şekiller koyarak onların birbirinden ayırt edilmesini sağlamıştır. Bu nokta ve işaretler günümüzde de kullanılmaktadır. Çalışmamızın konusu olan “ظ” ve “ض” harfleri de mushaflarda yazılış açısından birbirine benzemekteydi. Bu benzerliğin ortadan kaldırılması için Nasr b. Âsım’ın “ط” ve “ظ” harflerine dik bir çizgi ve “ظ” harfine nokta koyarak onun “ط” harfinden, “ض” harfine de nokta koyarak onun “ص” harfinden ayırt edilmesini sağladığı rivayet edilir.³⁰

Verdiğimiz bu kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere, yazılış ve okunuşunda ihtilaf bulunan harflerin başında, Halil b. Ahmed’in Araplara özgü olduğunu ifade ettiği³¹ “zâ” “ظ” harfi ile “dâd” “ض” harfi gelmektedir. Bu iki harfin okunuşlarında olduğu gibi Kur’ân’ın yazıldığı ilk başlarda yazılışlarında da ihtilaf bulunmaktaydı. Bundan dolayı Kur’ân’da geçen bazı

²⁷ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1, 406.

²⁸ Hz. Osman mushaflarında “ك” ve “ل” harflerinin yazılış günümüzdeki yazılış şekline benzememekteydi. Bu iki harf yazılış açısından birbirine benzemekteydi. Onun için de “ك” harfinin içine küçük bir hemze yerleştirilmiştir.

²⁹ Rihâb Muhammed Müfid Şakakî, *Kur’ân Tilâvetinde Mükemmellik*, 3. bs., (İstanbul: Guraba Yayınları, 1436/2014), 75-78.

³⁰ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Fedâilü'l-Kur’ân*, Thk. Mervân Atiyye vd., 1. bs., (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995), 305; Şakakî, *Kur’ân Tilâvetinde Mükemmellik*, 75-78.; Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1, 399-412.; Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur’ân*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 1. bs., (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1376/1957), 1: 251.; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ ü ebñâ'i'z-zamân*, Thk. İhsan Abbas, (Beirut: Dâru Sadr, ts.), 2, 32.

³¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 8,174.

kelimelerin Hz. Osman Mushafları'nda "dâd" "ض" harfi ile mi yoksa "zâ" "ظ" harfi ile mi yazıldığı ihtilaf konusu olmuştur. Bu bağlamda bazı âlimler hangi kelimenin "dâd" "ض" harfi hangisinin ise "zâ" "ظ" harfiyle yazıldığını araştırmıştır. Bunlardan kimileri bu konuyu müstakil bir risale şeklinde ele alırken, kimileri ise bunu yazdıkları bir eserin muhtevasında konu edinmişler. Kimileri konuyu nesir şeklinde işlerken kimileri ise kısa ve ezberlenmesinin kolay olması için konuyu nazım şeklinde işlemiştir. Bazıları sadece Kur'ân'da geçen değil de Arap dilindeki birçok kelimeyi eserinde incelemiştir. Konuyla ilgili eser yazan çoğu kimse, eserinde Kur'ân'da "zâ" ile yazılan kelimeleri vermiş, geri kalanların ise "dâd" harfiyle yazıldığına işaret etmiştir. Molla Halil de bu metodu izlemiş ve eserinde Kur'ân'da "za" "ظ" ile yazılan kelimeleri incelemiş, geri kalanların ise "dâd" harfiyle yazıldığına vurgu yapmıştır.

Konumuza geçmeden önce konuyla ilgili yazılmış birkaç eser ismini vermek faydalı olacaktır. Yalnız biz burada konunun uzamaması için sadece Kur'ân'da geçen kelimeleri ele alan bazı eserleri ve müelliflerinin ismini vermekle yetineceğiz. Konuyla ilgili bu kısa bilgileri ve eser isimlerini verdikten sonra Molla Halil'in konuyu ele alış şekline geçeceğiz.

Konuyla ilgili yazılan başlıca eserler; Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) - *el-Ferku Beyne'd-Dâdi ve'z-Zâ'*.³² Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) - *el-Ferku beyne'd-dâdi ve'z-zâ' fi kitâbillahi ve fi'l-meşhûri mine'l-keîâm*. Süleyman b. Ebi'l-Kâsım es-Serkûsî (ö. 496) - *Ma vakaa fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'z-zâ'*. Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122) - *Makâmât*. Makametü'l-Halebî bölümü içinde geçer. Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtîbî (ö. 590/1194) - *Manzumetü zâati'l-Kur'ân*. Abdurrezzak b. Rızkıllah Ebû Muhammed er-Ras'anî (ö. h. 661) - *Dürretü'l-kârî*. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274) - *el-İ'tidâd li'l-ferki beyne'z-zâi ve'd-dâd*. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Câbir el-Hevvarî el-Endelüsî (ö. 780/1378) - *el-Ferku beyne'd-dâdi ve'z-zâ'*. Ebû Bakir Abdullah b. Ali eş-Şeybânî (ö. 797) - *el-Ferku beyne'd-dâdi ve'z-zâ'*. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) - *Mukaddimetü'l-Cezeriyye*. Kitabın bir bölümü bu konuya ayrılmıştır.

Konuyla ilgili yazılan eserler hakkında detaylı bilgi için Mahmud el-Mağnisî'nin "*es-Seyfü'l-Meslûl fi tashihi'd-dâdi ve'z-zâi ve'r-râ'*" adlı eserine

³² Ali b. Muhammed b. Halil İbn Gânim el-Makdisî, *Tenbihât ala kitâbi buğyeti'l-murtâb fi tashihi'd-dâd*, Thk. Faragî Seyyid Arbavî, 1. bs., (Kahire: Mektebetü Evlâdî'ş-Şeyh Li't-Türâs, 2009), 225.

bakılabilir. Yazar bu eserinde konuyla ilgili yazılmış yüz on eser ismi vermektedir.³³ Bu eserlerden bazıları sadece Kur'ân'da geçen kelimeleri incelerken, bazıları ise içinde bu harflerin geçtiği ve Arap dilinde bulunan kelimeleri genel bir çerçevede değerlendirmiştir.

IV. Molla Halil'in Metodu, Yararlandığı Kaynak Eserler ve Özellikleri

Molla Halil, konuya “dâd” “ض” harfinin gerek istitâle sıfatıyla gerekse mahreciyle “zâ” “ظ” harfinden ayırt edilmesi gerektiğini söyleyerek başlar. Bazılarının yaptığı ve namazın bozulmasına neden olan “dâd” harfinin “zâ” harfine veya “lâm” harfine çevrilmemesine dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan Molla Halil, “zâ” harfiyle yazılan kelimeler meselesinin yaklaşık otuz bâbda incelendiğini ifade eder. Kendisi bu otuz bâbı on üç beyitte işler ve bu bâbların türevlerini yine kendisinin bu on üç beyitte yazmış olduğu şerhinde açıklar. Ayrıca o, Kur'ân'da “zâ” harfiyle yazılan kelimelerin türevleriyle birlikte sekiz yüzden fazla yerde geçtiğine dikkat çeker.³⁴

Kimi âlimlerin meseleyi bâb şeklinde kısaltarak kimilerinin ise detaya girerek işlediğini dile getiren Molla Halil, yukarıda isimlerini verdiğimiz iki âlimden bu konuda alıntı yapmaktadır. Bunlardan ilki Kur'ân'da “zâ” harfi ile yazılan kelimeleri üç beyitte veciz bir şekilde toplayan ve bunları yazdığı bir eserde şerh eden Süleyman b. Ebi'l-Kâsım es-Serkûsî'dir (ö. 496/1102). Serkûsî, bu konuda *Ma vakaa fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'z-zâ'* adlı bir eser yazmış ve onu şerh etmiştir. Bu eser, iki defa tahkik edilip basılmıştır. Bu baskıların ilki Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından küçük bir risale şeklinde gerçekleştirilmiş ve *Ma vakaa fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'z-zâ'* adıyla Mektebetü Dîniyye Yayınevi tarafından 2000 yılında basılmıştır.³⁵ Diğer baskı ise Dr. Hâtım Sâlih ed-Dâmin tarafından gerçekleşmiş ve Dâru'l-Beşâir tarafından “Zââtü'l-Kur'ân” adıyla 2003 yılında basılmıştır.

Serkûsî'nin bu eseri, sadece üç beyitten ve bu beyitlerin şerhinden oluşmaktadır. İlgili beyitler şunlardır:

ظَفِرَتْ بِحِظِّ مَنْ ظَلَمَ تَعَاظَمَتْ ظَوَاهِرُهُ لِنِظِّ الظَّالِمِ التَّقِيَّةِ ظِ

³³ Mahmud el-Mağnisî, *es-Seyfü'l-meslûl fi tashihî'd-dâdi ve'z-zâi ve'r-râ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 50-64.

³⁴ Molla Halil, *Şerhu diyâi basîrati kalbi'l-arûf*, Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 648, 51a.

³⁵ Süleyman b. Ebi'l-Kâsım es-Serkûsî, Ali Hüseyin el-Bevvâb (thk), *Ma Vakaa fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'z-Zâ'*, (Beyrut: Mektebetu Sekâfeti'd-Diniyye, 2000).

ظَمِنْتُ فَلَمْ تَحْظُرْ عَلَيَّ ظِلَالَهَا فِظَاظُهُ أَفَاطِ وَلَا غَيْظٌ وَغَظٍ
ظَنُونَ تَأْتِي لِلْكُظِيمِ شَوَاظُهَا تُغَاظُ غُنْبُ الظَّاعِنِ الْمُتَحَقِّظِ

Eserde geçen bu üç beyitte Kur'ân'da "zâ" harfi ile yazılan yirmi bir kelime verilmiştir. Müellif bu kelimelerden bazılarının türevlerine de işaret etmiş ve bu kelimeleri de yirmi dokuz kök kelime olarak ele almıştır. Eserin serhinde ise bu kelimelerin türevlerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Molla Halil, Serkûsî'nin bu eserini konu hakkında kısa bir şekilde yazılmış eserlere örnek olarak vermiş ve bu üç beyitlik şiiri eserine almıştır.

Molla Halil'in alıntı yaptığı diğer âlim ise Harîrî'dir. (ö. 516/1122). Harîrî *Makâmât* adlı eserinin *Makâmetü'l-Halebiyye* bölümünde "zâ" ile yazılan kelimeleri ihtiva eden yirmi beyitlik bir kısım yazmıştır.³⁶ Bu beyitler aşağıdaki beyitle başlar:

أَبِهَا السَّائِلِي عَنِ الضَّادِ وَالظَّا ء لَكَيْلًا تُصِلُّهُ الْأَفَاطُ

İlgili kısmın son beyti ise şudur:

وَاقْضِ فِي مَا صَرَفْتَ مِنْهَا كَمَا تَقَى ضِيهِ فِي أَصْلِهِ كَقَيْظٍ وَقَاطُوا

Molla Halil, Harîrî'nin *Makâmât*'ındaki bu yirmi beyitlik bölümü kırâate dair yazmış olduğu eserine almıştır. Fakat Molla Halil'in eserine aldığı bu beyitler yirmi değil yirmi bir tanedir. Aşağıdaki beyit Harîrî'nin eserinde geçmemektedir.

وَالظَّفِيرَاتُ وَالظَّهَائِرُ وَالظُّهْرَا نُنْمُ الظَّرَانُ وَالْأَرْهَاطُ

Molla Halil'in bu beyti farklı bir nüshadan mı aldığı yoksa kendisinin mi ilave ettiği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Molla Halil, eserinin ilgili bölümünde konuyla ilgili yazılmış eserlere ve niteliklerine değindikten sonra Kur'ân'da geçen zâ ve dâd kelimelerini ele almaya başlar.

V. Kur'ân'da Geçen "zâ" Harfleri

Sahabe arasında ortaya çıkan okuyuş ihtilafları nedeniyle Hz. Osman'ın, Hz. Ebû Bekir'in toplamış olduğu Mushafı istinsâh ettiğini

³⁶ Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî, *Makâmâtü'l-Harîrî*, (Beirut: Matbaatu'l-Maârif, 1873), 504.

yukarıda beyan etmiştik. Çoğaltılan bu Mushafların yazısı noktasız ve harekesizdi. Bundan dolayı da bazı harflerin yazılış şekillerinin birbirine karışma olasılığı vardı. Mushafların bu şekilde noktasız ve harekesiz yazılmasının nedeni, oryantalistlerin iddia ettiği gibi sahabenin yazıyı iyi bilmedikleri vs. değildi.³⁷ Bunun nedeni Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sahih rivayetlerle rivayet edilen kırâat çeşitlerini ihtiva edebilmesiydi.³⁸ Mushafların bu yazı biçiminin ihtiva ettiği kırâatler ise artık rivayetlerle tespit edilmeye başlanmıştı.

Hz. Osman’ın çoğalttığı Mushaflar ortadan kaybolduktan sonra bu Mushafların içinde bulunan bütün kelimelerin yazılış şekillerinin araştırıldığı eserler yazıldığı gibi (Dâni’nin *el-Mukni’* adlı eseri gibi), o Mushaflarda yazılan bazı harflerin yazılış şekli ile ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Konuyla ilgili sadece bazı harfler hakkında eser yazarlardan biri İbn Galbûn’dur (ö. 389/999). İbn Galbûn, konuyla ilgili *İhtilâfü’l-kurrâi’s-sab’a fî’l-bâati ve’t-tâati ve’s-sâati ve’n-nûnâti ve’l-yâât* adlı bir eser kaleme almıştır. O, eserinde bu harflerin Hz. Osman’ın yazdırmış olduğu Mushaflarının hangisinde ne şekilde yazıldığı ve okunması gerektiği ile ilgili kırâat imamlarının görüş ve rivayetlerine yer vermiştir.³⁹ Bizim konumuz olan “zâ” “ظ” harfinin yazıldığı yerler de bu çerçeveden değerlendirilmelidir.

Molla Halil, konuyla ilgili yukarıda zikrettiğimiz iki esere değindikten sonra Kur’ân’da “zâ” harfi ile yazılan kelimeleri incelemeye başlar. Konuyu manzum olarak on iki beyitte ele alır. Bu beyitlerde ilk önce “zâ” harfiyle yazılan kelimelerin masdarlarını on üç beyitte bir arada sunar. Daha sonra içinde “zâ” harfi geçen kelimeleri otuz bâb şeklinde ele alır. Eserde bu bâblarda geçen bir kelime örnek alınır ve o kelimenin Kur’ân’da geçen bütün türevleri “zâ” ile yazılmış kabul edilir. Molla Halil, kelimelerin yazılış kalıpları ve kaç yerde geçtiğini şerhinde anlatır. Onun verdiği kelime sayısı sekiz yüz yirmi birdir. Bu kelimelerin dışında kalan ihtilâflı kelimeler ise “dâd” harfi ile yazılmış kabul edilir. Molla Halil’in konuyu ele aldığı on iki beyit şunlardır:

وَالضَّادَ بِالْوَصْفِ وَبِالْمَخْرَجِ مَيِّزَ عَنِ الظَّاءِ وَهَذَا يَجِي

³⁷ Lokman Şan, “Goldiher’e Göre Kırâatlerin Kaynağı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 53/4 (2017): 11-34.

³⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1, 7.

³⁹ Ebü’t-Tayyib Abdülmünim b. Ubeydillâh b. Galbûn el-Halebî, *İhtilâfü’l-kurrâi’s-sab’a fî’l-bâati ve’t-tâati ve’s-sâati ve’n-nûnâti ve’l-yâât*, Thk. Abdülkerim Mustafa Müdlic, 1. bs., (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1438/2017).

فَوْقَ ثَمَانِي مِئَةٍ فِي الْحِسَابِ	أَصْلُهُ فِي نَحْوِ ثَلَاثِينَ بَابُ
عِظْمٍ وَعِظْمٍ يَفْظَةُ كِظْمٍ غِلْظٌ	فَالْأَصْلُ بَابُ (الظَّلِّ ظَعْنٍ وَحِفْظٌ
ظَلَمٌ لَطَى لَفْظٌ ظَلَامٌ ظُمْرٌ	ظَهْرٌ وَظُهُرٌ وَانْتِظَارٌ ظَمْرٌ
عَيْرٌ عِضْبِيْنِ الْحِجْرِ (فَالظَّنَّ حَظٌّ)	ظَمًا وَمَحْظُورٌ شُواظٌ وَوَعْظٌ)
لَا غِيضَ هُودٍ وَبِرْعَدٍ يَغِيضُ	لَا حَضَّ تَرْغِيْبٍ (فَعَيْظٌ) يُغِيظُ
مَعَ نَاصِرَةَ الْأُولَى بِمَا قَبْلَ هَلْ	(وَالنَّظْرُ) لَا نَضْرَةَ الْوَيْلِ هَلْ
مَعَ (ظَاهِرٍ) مِنْهُ الظَّهَارُ احْتِسِبَ	(فَظٌّ وَإِنْظَارٌ) لِمَهْلٍ نُسِبَ
فِي تِسْعَةٍ لَا تَرْتَقِي لَهَا مِعْرَجًا	(ظَلٌّ) دَوَامًا قَدْ وَعَى وَهُوَ جَا
ظَلَّ بِنَحْلِ زُحْرَفٍ بِالسَّوَاءِ	ظَلَّتْ نَظْلُ الشُّعْرَا لَا مِرَاءَ
ظَلُّوا بِحِجْرِ رُومِ الشَّائِعَةِ	ظَلَّتْ بِطُهُ ظَلَّتُمْ الْوَاقِعَةُ
وَاحْتُلْفُ فِي لَفْظِ (ضَنْبِيْنِ) اشْتَهَرَ	يُظَلِّلَنَّ بِالشُّورَى فَدَا مَا ظَهَرَ

Bu beyitlerde Molla Halil, parantez içine aldığımız otuz kök kelimeyi esas almıştır. Bu kelimelerin türevlerinin de onlar gibi “ظ” harfiyle yazıldığını ifade etmiştir. O, beyitlerde sadece son kelime olarak ele aldığı “ظَلٌّ” kelimesinin kaç defa geçtiğini belirtmiştir. Diğer kelimeleri ise beyitlerin serhinde ele almıştır. Molla Halil, hakkında ihtilaf olan “بِضْنِيْنِ” kelimesini en sona bırakmış ve beyitte onun hakkında ihtilafların meşhur olduğuna vurgu yapmıştır. Şimdi Molla Halil’in masdarlarını vererek ele aldığı bu otuz kelimelik bâbları sadece mastar kelimelerini ve Kur’ân’da geçiş sayısını şemada göstermek kaydıyla inceleyelim.

Kur’ân’da Geçen Zâ Harfleri Şeması

Kelime	Sayısı	Kelime	Sayısı	Kelime	Sayısı	Kelime	Sayısı	Kelime	Sayısı
الظِّل	22	الظَّن	1	الْجَفْظ	42	العَظْم	103	العَظْم	14
الْبَيْقُظَة	1	الْكُظْم	6	الْعَظْظ	13	الظَّهْر	14	الظَّهْر	2
الأَنْتِظَار	14	الظَّفْر	1	الظَّم	282	لَطَى	1	الْلَفْظ	1
الظَّلَام	100	الظَّفْر	1	الظَّمَا	3	الْحَظْر	2	الشُّوَاظ	1
أَوْعَظ	9	الظَّنْ	66	الْحَظْ	7	الغَيْظ	11	النَّظْر	66
الْفَظْ	1	الأَنْظَار	22	الظَّاهِر	6	الظَّلْ	9	الظَّنِين-الصَّنِين	Bu kelime ihtilaf vardır

821

137

VI. Kur’ân’da Geçen Toplam Kelime Sayısı

Şemada da görüldüğü üzere Molla Halil, her kelimededen bir örnek vermiş ve o örneğin Kur’ân’da geçen bütün benzerlerinin onun gibi “zâ” harfiyle yazıldığını ifade etmiştir. Kelimenin kaç yerde geçtiğini de manzumesinin şerhinde belirten Molla Halil, konunun uzamaması için bütün kelimelerin geçtiği yerleri açıklamak yerine sayısı az olan kelimelerin geçtiği ayetleri zikretmekle yetinmiştir. Ayrıca o, bu kelimelerin dışında kalan ve Kur’ân’da “dâd” ile mi yoksa “zâ” ile mi yazıldığı hususunda ihtilaf bulunan diğer bütün kelimelerin “dâd” harfiyle yazıldığı bilgisini vermiştir.

Konunun anlaşılması için Molla Halil’in verdiği ilk örnek olan “الظِّل” kelimesine bakalım. Bu kelime şemada da gösterdiğimiz gibi Kur’ân’da yirmi iki defa geçmektedir. Ancak Molla Halil, bu kelimelerin hepsine değinmemiş, onun yerine manzumesine “Bâbü’z-Zilli” şeklinde bir tabir yerleştirmiştir. Buna göre Kur’ân’da geçen ve bu kelimenin türevleri olan “أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ” (Furkân 25/45), “فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ الظُّلَّةِ” (Şuarâ’ 26/189), “لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ” (Yâsîn 36/56) gibi kelimeler, bu kaidenin içine girmiştir.⁴⁰ Bu ayetlerde geçen kelimeler Molla Halil’in

⁴⁰ Molla Halil, Şerhu diyâi basîrati kalbi’l-arûf, 54b.

“Bâbü’z-Zilli” ile ifade ettiği “gölge” anlamındaki “الظِّلُّ” kelimesinin türevleridir.

Molla Halil’in verdiği bilgiler doğrultusunda yukarıdaki şemayı oluşturduk. O, şemada gösterdiğimiz ve “وَمَا هُوَ عَلَى الْعَيْبِ بِضَيِّينَ” (Tekvîr 81/24) âyetinde geçen son kelimenin “الضَّيِّينَ-الظَّيِّينَ” yazılışında ve okunuşunda ihtilaf olduğunu söyler. Nitekim yedi kırâat imamından İbn Kesîr, Kisâi ve Ebû Amr kelimeyi “بُظَيْنٍ” şeklinde okurken, Hafs dahil yedi kırâat imamından diğer kırâat âlimleri ise kelimeyi “بُضَيْنٍ” şeklinde okumuşlardır.⁴¹ Bu kırâatlerden “بُضَيْنٍ” kırâatına göre kelimenin anlamı cimri, “بُظَيْنٍ” kırâatına göre ise töhmet, zan altında kalmak demektir.⁴²

Diyanet İşleri Başkanlığı bu konuda örnek bir davranış sergilemiş ve Tekvîr sûresi yirmi dördüncü ayetin meali verilirken “بُضَيْنٍ” kelimesiyle ilgili iki farklı kırâatı da göz önünde bulundurmıştır. “بُضَيْنٍ” kelimesindeki bu iki farklı kırâate dayanarak Diyanet İşleri Başkanlığı, eski mealinde kelimenin “zâ” harfiyle yazılış şeklini baz alarak “Peygamber, görülmeyenler hakkında söylediklerinden ötürü töhmet altında tutulamaz” şeklinde bir anlam vermiştir. Buna göre “بُضَيْنٍ” kelimesi “zâ” harfiyle “بُظَيْنٍ” şeklinde yazılmış kabul edilip ayette geçen kelimeye “töhmet” anlamı verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının yeni mealinde ise kelimenin “dâd” harfiyle yazılış şekli baz alınarak “O, gayb hakkında cimri değildir.” şeklinde bir anlam verilmiştir. Buna göre ise kelime “dâd” harfiyle “بُضَيْنٍ” şeklinde yazılmış kabul edilip kelimeye “cimri” anlamı verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının bu davranışı, meallerde kırâat farklılıklarının göz önünde bulundurulması gerektiği hususunun ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca ileriki zamanlarda bu gibi çalışmaların üzerinde durulması ve bu çalışmaların yaygınlık kazanmasının ne kadar önem arz ettiğinin açık bir göstergesidir.⁴³

Molla Halil ve onun gibi birçok âlim “بُضَيْنٍ” kelimesinin “dâd” ile mi yoksa “zâ” ile mi yazıldığını bu şekilde açıklamaya çalışmıştır. Bazıları ise “بُضَيْنٍ” kelimesinin Kur’ân’da “zâ” ile mi yoksa “dâd” ile mi yazılmış olabileceğini kelimenin anlamından ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu

⁴¹ “zâ” harfi ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Molla Halil, *Şerhu diyâi basîrati kalbi'l-arûf*, 51b.-57b.

⁴² İbn Mücâhid, *Kitâbü'l-s-seb'a*, 673; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Hamdân b. Haleveyh, *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'*, Thk. Abdülâl Sâlim Mükrim, 4. bs., (Beirut: Dâru's-Şurûk, 1401 h.) 364; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Kitâbu meâni'l-kırâât*, 1. bs., (Riyad: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1412/1991), 3, 124.

⁴³ Bazı örnekler için bk. Haşim Özdaş, *Kürtçe Meallerde Tercüme Sorunları -Meala Firûz Şerha Qur'ana Pîroz Örneği-*, (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 128-129; 'Meala Firûz Şerha Qur'ana Pîroz' Adlı Kürtçe Mealde Sözcük Düzeyinde Tercüme Hataları', Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 2/3, (2016), 159-160; Hacı Öner, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, s. 116; *Kırâat İlminin Gelişme ve Sistemleşme Süreci*, Diyarbakır 2015. s. 21.

bağlamda Ebû 'Ubeyd (ö. 224/838), kelimenin “zâ” ile yazılmış olmasını benimsemiştir. Ona göre müşrikler Hz. Peygamber'i (s.a.v.) cimri olmakla değil de haşa yalancı olmakla itham etmişlerdir. Kur'ân, onların bu ithamlarına Peygamber'in cimri olmadığını vurgulamakla cevap vermiş olamaz. Onun için kelime, müşriklerin ithamlarına cevap verebilecek bir anlam taşıyan “بُظْنِين” şeklinde “zâ” ile yazılmıştır. Böylelikle Kur'ân, müşriklerin Hz. Peygamber'i (s.a.v.) yalancılık ile itham etmelerine karşın “o... töhmet altında tutulamaz.” şeklinde karşı bir cevap vermiş olmaktadır.⁴⁴ Ebû Ubeyd, bu çıkarımıyla kelimenin “zâ” harfiyle yazılmış olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. Öte yandan Taberî (ö. 310/923), bu iki kıraatten kelimenin “بُظْنِين” şeklinde okunuşunu tercih ettiğini bildirir. O bu tercihinin sebep olarak, her ne kadar diğer kıraat şekli sahih ise de kelimenin bütün Mushaflarda bu şekilde yazılmış olmasını göstermektedir.⁴⁵

“بُظْنِين” kelimesinin, Hz. Osman Mushaflarında “dâd” harfi ile yazıldığı hususunda ittifak vardır.⁴⁶ Bazıları kelimenin İbn Mes'ûd mushafında “بُظْنِين” şeklinde “zâ” harfi ile yazıldığını söylerken, kimileri ise harfin ucu kavisli yazıldığından, hem “dâd” hem de “zâ” olarak okunabildiğini belirtmiştir.⁴⁷ Nitekim İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929) kelimenin Hz. Osman Mushafında “بُظْنِين” şeklinde yazılmış iken; Haccac b. Yûsuf (ö. 95/714) tarafından “بُظْنِين” şeklinde değiştirildiğini iddia eder.⁴⁸ Bu iddia pek tutarlı görünmemektedir. Zira kelimenin farklı okuyuşuyla ilgili sahih rivayetler bulunmaktadır. Hem muhtemeldir ki -şayet böyle bir şey varsa- Haccâc, kendi döneminde meşhur olan -yukarıda bahsettiğimiz- kelimenin “بُظْنِين” şeklindeki okunuşunu kendi dönemindeki Mushaflarda göstermek istemiştir. Nitekim günümüzde de rivayetlere göre Mushaflar yazılmaktadır. Örneğin dünyada yaygın olan Hafs rivayeti veya Kuzey Afrika'da yaygın olan Verş rivayeti gibi.⁴⁹ Bu rivayetlerin yaygın olduğu bölgelerde Mushaflar bu rivayetlere göre yazılır.

⁴⁴ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâti el-Bennâ, *İthafu fudalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-erbaa' aşer*, Thk. Enes Mahra, 3. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 574.

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi u'l-beyân an tevllî âyi'l-Kurân*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. bs., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 24, 262.

⁴⁶ Süleymân b. Dâvûd b. Necâh, *Muhtasarü't-tebjân li hecâi't-tenzîl*, (Medîne Mecmau'l-Melik Fehd, 1423/2002), 5, 1274; Ebû'l-Bekâ Nûruddîn Ali b. Osman b. Muhammed el-Uzri İbnü'l-Kasîh, *Telhîsu'l-fevâid ve tertîbü'l-mütebâid şerhü Akileti Etrâbi'l-Kasâid*, Thk. Muhammed ed-Düsûki Emin Kehile, 1. bs., (Kahire: Dâru's-Selâm, 1432/2011), 86-87; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2, 399; Dâni, *el-Mukni'*, 95.

⁴⁷ Bennâ, *İthaf*, 574.

⁴⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâlif*, 157.

⁴⁹ Abdülhamit Birişik, “Kıraat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25, 426-433.

Bütün Mushafalarda kelimenin “dâd” harfi ile yazıldığını kabul etmemiz durumunda, kelimeyi “zâ” harfi ile “بَطْنَيْنِ” şeklinde okumanın - resm-i mushafa muhalif olacağından dolayı- sahih olup olmayacağı ihtilaf konusudur. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve Süyûtî (ö. 911/1505), böyle bir okuyuşun resm-i mushafa muhalif olamayacağını söyler. Onlara göre bir kırâat hakkında isnad ve istifâz⁵⁰ varsa o kıraatteki idğam, ibdâl, isbât ve hazf gibi bazı hususlar resm-i mushafa muhalefetinden dolayı reddedilen kırâatler kısmına girmezler ve o kırâatın geçersiz olmasına neden olmazlar. Hatta bu âlimler, “بَطْنَيْنِ” kelimesini resm-i mushafa muhalefetinden dolayı reddedilen kırâatler kısmına girmeyenlere örnek olarak göstermişlerdir.⁵¹

Molla Halil, Kur'ân'da “zâ” harfiyle yazılan kelimeleri titizlikle incelemiş ve bu kelimelerin sayısını vermiştir. Bu kelimeler dışında kalan “الصَّالِينَ”, “صِيَاءَ”, “وَاضْمَمٌ”, “وَيُصِيقُ” vs. diğer kelimelerin ise “dâd” harfiyle yazıldığına vurgu yapmıştır. Molla Halil, ayrıca bu iki harfin okunuşuna dikkat edilmesi gerektiğine, aksi halde anlam karışıklığına neden olacağına işaret etmiştir. Dolayısıyla o, okuyucunun her iki harfin mahreç ve sıfatlarını iyi bilmesi gerektiği hususu üzerinde durmuştur.⁵²

Molla Halil, kendinden önceki âlimlerin konuyla ilgili görüşlerini de göz önünde bulundurarak meseleye farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Kur'ân'da geçen ve “ظ” harfiyle yazılan kelimeleri, alanında söz sahibi olduğu sarf ve nahiv bilgisiyle harmanlamış, gereken yerlerde kelimenin kök ve anlamına dikkat çekmiştir. Konuyu ifrat ve tefrite kaçmadan ele alan Molla Halil'in, bu yaklaşımıyla “ظ” harfiyle ilgili kısa ve özlü bir eser yazan âlimler silsilesine katıldığını söylemek mümkündür.

Sonuç

Kur'ân, Hz. Osman döneminde istinsâh edilmiş ve istinsâh edilen bu yeni nüshalarda farklı kırâatlerin yer almasına özen gösterilmiştir. Bundan dolayı farklı kırâatlere şamil gelebilmeleri için bazı kelimeler farklı şekillerde yazılmıştır. Hz. Osman tarafından yazdırılan bu nüshalar zamanla ortadan

⁵⁰ İstifâz, kimilerine göre tevatür ile eş anlamlıdır. Bazıları ise istifâzı şöyle tarif eder: “İstifâz, sözleriyle, bilgi veya güçlü bir zan meydana gelen, yalan üzerine ittifak etmeleri mümkün olmayan büyük bir topluluğun rivayet ettiği haberdır.” (Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkin, *Kavaidü İbnü'l-Mülakkin*, Thk. Mustafa Mahmûd el-Ezherî, (Riyâd: Dâru İbnî'l-Kayyim, 1431/2010), 2: 459.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1, 12; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye'l-'Amme li'l-Kitâb, 1494/1974), 1, 261.

⁵² Molla Halil, *Şerhu diyâi basîrati kalbi'l-arûf*, 51a-57a.

kaybolmuş ve bunun sonucu olarak da Kur'ân'da yazılan bazı kelimelerin yazılışında ihtilaflar vuku bulmuştur. Sonrasında Mushaflardaki bu kelimelerin yazım şekilleri araştırılmaya başlanmış ve bununla ilgili birtakım eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bazıları bütün Kur'ân'ı incelerken diğer bazıları ise bir veya birkaç harf üzerinde durmuştur. Yine müelliflerden bazıları konuyu müstakil bir eserde işlerken, kimileri ise konuyu kırâate dair yazdığı eserinin bir bölümünde ele almıştır. Molla Halil de bu metodu benimsemiş ve kırâatlere dair yazdığı eserinin bir bölümünü bu konuya ayırmıştır.

Molla Halil, ilk olarak konuyla ilgili yazılmış bazı çalışmalara değinmiş ve o çalışmalardan bazı alıntılar yapmıştır. Daha sonra, Kur'ân'da geçen ve “zâ” harfiyle yazılan kelimeleri incelemiş ve bu kelimeleri on üç beyitte açıklamaya çalışmıştır. Bu beyitler otuz bابتan oluşup sekiz yüz yirmi bir kelimeyi kapsamaktadır. O, bu kelimelerin hepsini ayrı ayrı ele almamıştır. Bilakis yazılışında ihtilaf olan bir kelime vermiş ve o kelimenin Kur'ân'da kaç türevinin geçtiğini belirtip o türevlerinin de onun gibi olduğunu ifade etmiştir. Yani her bir kelimeyi ayrıntısıyla işlememiştir. Ayrıca o, konunun sonunda yazılış hakkında ihtilaf bulunan “بُصْتَيْنِ” kelimesi üzerinde durmuş, kelimeyle ilgili yazınsal ve anlamsal bilgilere yer vermiştir.

Molla Halil, Kur'ân'da geçen “zâ” harfiyle yazılmış kelimeler konusunda kendinden önceki âlimlerin yolunu takip etmiş ve onlardan farklı olarak konuyu hem nazm hem de nesir şeklinde işleyerek iki akımı da birleştirmeyi başarmıştır. Ayrıca Molla Halil, sarf, nahiv ve kırâat ilimlerine vükufiyetine bağlı olarak konuyla ilgili kelimeleri değerlendirirken; genelde o kelimelerin kökleri, anlamları ve eğer varsa hangi kırâat âlimi tarafından nasıl okunduğu gibi bilgileri vermektен de kaçınmamıştır. Bütün bunlar konunun genişlemesine ve okuyucu tarafından daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Verdiğimiz bu bilgiler çerçevesinde Molla Halil'in gerek konuya vükufiyeti, gerekse konuyu işleme metodu bakımından kendinden önceki birçok âlimden farklı bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Atalay, Ömer, *Siirt Târîhi*, İstanbul: Çeltut Matbaası, 1946.

Babanî, İsmail b. Muhammed Emin b. Mîr Selim, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve asârü'l-musannifîn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî, *İthafu fudalâi'l-beşer fi'l-kırâati'l-erbaa 'aşer*, Thk. Enes Mahra, Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-'İlmiyye, 1427/2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Birişik, Abdülhamit, "Kırâat" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, 25, 426-433.
- Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman, *el-Mukni' fi resmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, Thk. Muhammed Sâdik Kamhavî, Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, ts; _____ . *el-Ferku beyne'd-dâdi ve'z-zâ' fi kitâbillahi ve fi'l-meşhûri mine'l- kelâm*. Dîmeşk: Dâru'l-Beşâr, 2006.
- Doskî, Ali Nebi Salih, *el-Molla Halil es-Süirdî ve menhecühü fi'l isbâti'l-'akâidi'l-İslâmiyye min hilâli menzûmetihî nehcü'l-enâm*, Erbil: Daru Spirez, 2007.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Thk. Mervân Atiyye vd., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher, *Kitâbü meâni'l-kırâat*, Riyad: Camiatü'l-Melik Suûd, 1412/1991.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbu'l-ayn*, Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmirâî, Beyrut: Daru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed, *Makâmâtü'l-Harîrî*, Beyrut: Matbaatü'l-Maârif, 1873.
- İbn Dâvûd, Süleymân b. Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn li hecâi't-tenzil*, Medîne: Mecmau'l-Melik Fehd, 1423/2002.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, Thk. Muhammed b. Abdüh, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiye, 2002.
- İbn Galbûn, Ebû't-Tayyib Abdülmünim b. Ubeydillâh el-Halebî, *İhtilâfü'l-kurrâi's-sab'a fi'l-bâati ve't-tâati ve's-sâati ve'n-nûnâti ve'l-yâati*, Thk. Abdülkerim Mustafa Müdlic, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1438/2017.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Hamdân, *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'*, Thk. Abdü'l-Âl Sâlim Mükrim, Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 1401 h.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadr, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâat*, Thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1400 h.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*, Thk. Ali Muhammed Dabba', Beyrut: Matba'atü't-Ticâriyeti'l-Kübra, ts.

- İbnü'l-Kâsıh, Ebü'l-Bekâ Nûrüddîn Alî b. Osman b. Muhammed el-Uzrî, *Telhîsu'l-fevâid ve tertibü'l-mutebâid şerhu Akileti etrabi'l-kasâid*, Thk. Muhammed ed-Düsükî Emin Kehîle, Kahire: Dâru's-Selâm, 1432/2011.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1417/1997.
- Kazan, Faruk, *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut: Dâr-u İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.
- Mağnîsî, Mahmud, *es-Seyfü'l-meslûl fi tashihi'd-dâdi ve'z-zâi ve'r-râ*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 2010.
- Makdisî, Ali b. Muhammed b. Halil İbn Ğânım, *Tenbihât 'alâ kitâbi buğyeti'l-mürtâb fi tashihi'd-dâd*, Thk. Faraglı Seyyid Arbavî, Kahire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh Li't-Turâs, 2009.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, 31, 242-248.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kırâat*, Thk. Abdulfettah İsmail Şelebî, Kâhire: Dâru Nahza, ts.
- Molla Halil, *Şerhu diyâi basîrati kalbi'l-arûf*, 648, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Öncü, Mustafa, *Molla Halil es-Siirdî'nin Basîretü'l-Kulûb fi Kelâmi 'Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, Doktora Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013.
- Önen, Hacı, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- _____. *Kırâat İlminin Gelişme ve Sistemleşme Süreci*, Diyarbakır 2015.
- Özdaş, Haşim, *Kürtçe Meallerde Tercüme Sorunları -Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz Örneği-*, Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.
- _____. "Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Adlı Kürtçe Mealde Sözcük Düzeyinde Tercüme Hataları", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2/3, (2016): 148-164.
- _____. "Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları". 3. *Genç Akademisyenler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Edt: Mehmet Akbaş, Ziya Polat, Muhammed Cevat Acar, Bilal, Toprak, (Mardin: Kadim Akademi Yayınları, 2017), 113-134.
- Pakiş, Ömer, "Molla Halil Siirdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, 30, 250-251.
- _____. *Molla Halil es-Si'irdî ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir, "rsm", Muhtarû's-sihâh, Thk. Yusuf Şeyh Muhammed, Dimeşk: Daru'l-Fayha, 1420/1999.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osman, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- Sevgili, Şeyh Fudayl, *Tercemetü hali ceddina'l-a'la Molla Halil es-Siirdî*, 1400/1980.

- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*, Thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyye'l-Amme li'l-Kitâb, 1494/1974.
- Şakakî, Rihâb Muhammed Müfid, *Kur'ân Tilâvetinde Mükemmellik*, İstanbul: Guraba Yayınları, 1436/2014.
- Şan, Lokman, "Goldiher'e Göre Kırâatlerin Kaynağı", *Diyanet İlmi Dergi*, 53/4, (Aralık 2017): 11-34.
- Şerefşâh, Rûknüddîn Hasen b. Muhammed, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hacib*, Thk. Abdülmaksûd b. Muhammed b. Abdülmaksûd, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi u'l-beyân an tevîli âyi'l-Kurân*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tavîl, Seyyid Rızık, *Medhal fi ulûmi'l-kırâat*, Mekke: Mektebetü'l-Feysaliyye, 1405/1985.
- Tekin, Ahmet, *İbnu'l-Hâcib İle Molla Halil es-Si'irdî'nin El-Kâfiye Adlı Eserlerinin Mukayesesi*, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, s. 3, s. 887-902, 2018.
- _____. *Molla Halil es-Si'irdî ve el-Manzûmetu'z-Zumurrudiyeye Adlı Eseri*, Uluslararası Taras Shevchenko Kongresi, 1-3, Ankara, 2019.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kurân*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1376/1957.
- Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm kamûsu terâcimi li-eşheri'rricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.
- Zurkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

**"Zâ" And "Dâd" Letters In The *Muşhâf* Of 'Uthmân
(Within The Scope Of Molla Khalil Al-Siirdi's Approach)**

Citation/©: Şan, Lokman, "Zâ" And "Dâd" Letters In The *Muşhâf* Of 'Uthmân (Within The Scope Of Molla Khalil Al-Siirdi's Approach), Artuklu Akademi, 2020/7 (1),125-146.

Extended Abstract

Khalil b. Molla Husain b. Molla Khalil al-Siirdi, known as Molla Khalil for short, was born in the village of Suttaşı (Kulpik) in Hizan, district of Bitlis. Molla Khalil is said to have received the prayers from Ibrahim Hakki of Erzurum, the great scholar, who was taken away by his father as a child. It is reported that Molla Khalil's father sent him to Molla Husain Karasawi to learn the Qur'an at a young age. After that, Molla Khalil started studying Islamic sciences and continued to study for a long time both in the surrounding madrasas and in the 'Imadiyya madrasas (Qubhan madrasa) located within the borders of Iraq. Molla Khalil, who left many works in many fields, also wrote a work in the field of *qirāah*. In this work, he touched on issues such as tajweed, qirāah, and pronunciation of the Qur'an. One of the topics in the book is the way "dād" "ض" and "zā" "ظ" is written in the Qur'an. As it is known, in the early period of the Arabic script, there were no dots and vowel point on the letters. This caused confusion in spelling many letters. These similarities are generally in all Arabic inscriptions in particular in 'Uthmān's *muşhāf*. These similarities caused confusion especially among the new Muslims and those who did not know Arabic well and non-Arabs. In fact, we can say that this was the biggest reason to put vowel points and accentuation of the Qur'an. Because of the reading disputes among the Companions, the caliph 'Uthmān reproduced a few *muşhāf* from the first *muşhāf* that Abū Bakr had gathered. The writing of these reproduced *muşhāfs* were dotless and vowel pointless. Therefore, it was possible that some letters might be mixed together. After the *muşhāfs* reproduced by 'Uthmān disappeared, the works written on how all the verses in these *muşhāfs* were spelled, as well as particular works confined only with some letters written in those *muşhāfs*.

Some scholars have also written works in which only a few letters were examined. Molla Khalil, in his work on the science of *qirāah*, studied the spelling of the Qur'an that examining the spelling of the words of the Qur'an. In the relevant part of the work, he emphasized the spelling of the letters "dād" "ض" and "zā" "ظ". As it can be understood from this short information we provide, the letters "dād" "ض" and "zā" "ظ" come from the first letters on which disagreement exists in spelling and reading them. As with the reading of these two letters, there was a conflict in the spelling of the Qur'an at the beginning. Therefore, it has been a matter of dispute whether some words in the Qur'an are written with the letter "dād" (ض) or "zā" (ظ) in 'Uthmān *muşhāfs*. Some scholars have investigated which word is written with the letter "dād" (ض) and which is written with the letter "zā" (ظ).

While some of them wrote and dealt with this issue as an independent treatise, others took it into the content of the work they wrote. Some have processed the subject in prose, while others have handled it in the form of poetry so that it is short and easy to memorize. Some of them examined many words in the Arabic language, not only in the Qur'an. Most of the authors who wrote about the subject gave the words written in the Qur'an with "zā" and the rest of the words were written with the letter "dād". Molla Khalil followed this method and examined the words written in the Qur'an with "zā" and he emphasized that

the remaining words were written with the letter "dād". The way Molla Khalīl handles the subject is as follows: Molla Khalīl begins by telling the subject that the letter "dād" should be distinguished from the letter "zā" with both its 'istiḥāla' feature and its source. He emphasizes that it is necessary to pay attention not to translate the letter "dād", which is made by some scholars. This can lead to the distortion of the prayer when the letter "dād" is transformed into the letter "zā" or the letter "lām". Molla Khalīl states that the words written with the letter "zā" have been examined in about thirty parts. He processes these thirty parts in thirteen couplets and explains the derivatives of these in his commentary on these thirteen couplets. Molla Khalīl says that when we look at the derivatives of the words written with the letter "zā" and where they pass, it is seen that they occur in more than eight hundred places. After mentioning two works on the subject, Molla Khalīl begins to explain the words written in the Qur'ān with the letter "z" in the poetry style. He presents the infinitives of the words written with the letter "zā" in thirteen couplets together. In these couplets, he treats the words "zā" in thirty parts. The word used in these sections is taken as an example and all the derivatives of that word in the Qur'ān are considered written with "zā". Molla Khalīl tells about the spelling of the words and how many places they passed. The number of the words given by Molla Khalīl is eight hundred and twenty-one words. Conflict words other than these words are accepted with the letter "dād". Molla Khalīl examined the words written with the letter "z" in the Qur'ān and gave the number of these words. He emphasized that other words such as "الصَّالِينَ", "وَيُحْيِي" "حَيَاءً", "وَاصْنَمٌ", "وَيُحْيِي" are written with the letter "dād". Molla Khalīl also pointed out that one should pay attention while reading these two letters otherwise it would cause confusion. Therefore, he emphasized that the reader should know the letters, sources, and adjectives of both letters very well.